

This article focuses on the problems of formal-syntactic and semantic aspects of attributive constructions with dependent instrumental case.

Keywords: attributive relations, attributive constructions, the system of attributive elements.

Надійшла до редакції 15 вересня 2010 року.

Ольга Павлович

ББК Ш12=411.4*22

УДК 81`367

ТИПОЛОГІЙНІ ВИЯВИ КОНГРЕГАЦІЙНО-СИСТЕМНИХ ВІДНОШЕНЬ У СТРУКТУРІ РЯДУ

Визначено поняття конгрегаційних систем, з'ясовано основні ознаки конгрегаційних систем, виявлено статус конгрегаційних систем щодо синтаксичного ряду, визначено основні семантичні типи конгрегаційних систем з простеженням основних їхніх різновидів.

Ключові слова: синтаксичний ряд, конгрегаційні системи, структура, синтаксична семантика.

Незважаючи на тривалу історію вивчення й аналізу однорідних членів речення, проблема граматичної однорідності не знайшла вичерпного обґрунтування, оскільки традиційне вчення про однорідні члени як логічно однопорядкові, морфологічно однотипні, однофункційні члени речення суперечить реальним фактам мови, втрачаючи свою достатню пояснювальну силу. Сучасна українська літературно-нормативна практика засвідчує значний розвиток і динаміку сурядних компонентів, що часто постають різнофункційними й утворюють ряд у структурі речення. Тому в сучасних умовах все актуальнішою постає необхідність нових підходів до аналізу функціонування подібних одиниць у межах простого речення, встановлення їхнього статусу та співвідношення з іншими рівнорядними / нерівнорядними структурами. Формально неелементарні прості речення з однорідними компонентами розглядалися у вітчизняному мовознавстві С. Смал-Стоцьким, М. Осадцю, В. Сімовичем, Ю. Шевельовим, Л. Булаховським, О. Мельничуком, І. Кучеренком, І. Вихованцем, І. Слинком, І. Поповою та ін. У російській, польській, сербській та інших лінгвістиках це питання знайшло висвітлення в роботах Ф. Буслаєва, Д. Овсянко-Куликовського, Д. Кудрявського, О. Пешковського, Н. Валгіної, В. Бабайцевої, В. Мігіріна, О. Сиротініної, К. Скобликової та ін. Водночас залишається нерозкритим статус однорідних членів речення у структурі формально неелементарного простого речення, їхня корелятивність / некорелятивність із сурядними компонентами. Все це актуалізує проблему співвідношення / неспіввідношення понять ряду, однорідності та сурядності й окреслення функційної специфіки їхніх складників. З поняттям ряду пов'язане поняття конгрегаційних систем, які у своїй площині адекватно втілюють амальгамність певних величин так званої однорідності. Тому актуальність дослідження посилюється тим, що сурядні комплекси, які неодноразово привертали увагу дослідників, характеризуються відсутністю єдиної інтерпретації, неоднорізно тлумачення. Для сучасної синтаксичної науки надзвичайно важливим постає з'ясування статусу понять однорідності, ряду і сурядності, їхніх дефініцій, умотивованості / неумотивованості їхнього синонімічного використання, встановлення ємності цих понять і визначення їхньої корелятивності / некорелятивності, простеження закономірностей вияву їхніх компонентів на формально-граматичному, семантико-синтаксичному і комунікативному рівнях, вияв диференційних ознак поняття конгрегаційних систем з простеженням корелятивності із погляду синтаксичного ряду.

Метою запропонованої статті є визначення поняття конгрегаційних систем, їхнього місця у синтаксисі у порівнянні із синтаксичним рядом, їхніх основних диференційних ознак, структурних та семантичних типів. Для досягнення цієї мети поставлені такі **завдання**:

- 1) з'ясування статусу категорії конгрегаційних систем у системі синтаксичних категорій;
- 2) визначення характеру конгрегаційних систем;
- 3) виявлення співвідношення понять «ряду» і «конгрегаційних систем»;
- 4) окреслення закономірностей функціонування конгрегаційних систем як предикативної одиниці;
- 5) встановлення типів семантичних відношень у структурі конгрегаційних систем.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому простежено специфіку кореляції поняття ряду із поняттям конгрегаційних систем і їхніми типами, зроблено спробу визначення ознак конгрегаційних членів речення, враховуючи нове й традиційне у вченні про другорядні члени загалом і про однорідні члени зокрема.

Практичне значення дослідження визначається тим, що його результати можуть бути використані у створенні функційної, ідеографічної, асоціативної, описової та інших українських граматики, написанні підручників і навчальних посібників для вищої школи та загальноосвітніх шкіл традиційного і нетрадиційного типу, у читанні загальнотеоретичних і практичних курсів із сучасної української мови.

Ряд – це універсальний тип найпростішої конструкції з паралельними членами, що включає такі функційні різновиди: однорідні члени речення; неоднорідні, але такі, що зорганізовані різними синтаксичними формами сурядного (пор.: приєднання, градація тощо), пояснювального зв'язків (пояснення – особливий вид

співвідношення компонентів, за яких постпозитивний компонент пояснює, уточнює попередній; він знаходиться на периферії подібних конструкцій) (за А. П. Загнітком).

До кваліфікаційних ознаки ряду належать: сурядний зв'язок між компонентами ряду; загальна співвіднесеність компонентів зі спільним членом; тотожність синтаксичних функцій; логіко-семантична єдність; морфологічна однотипність.

Одночасно із поняттям ряду функціонує поняття **системи** – сукупності елементів за подібністю функцій. Кожен елемент визначається за відношенням до всієї системи, а зміни будь-якої системної частини зумовлюють зміни цілого й останніх частин. Під час опису об'єкта потрібно враховувати його характеристики – структурні, які стосуються його внутрішньої будови, та функційні, які характеризують його поведінку, відношення з іншими об'єктами [Киклевич 2008].

Наприклад, розглянемо речення **Ніхто** з **учнів і ніколи** не думав про цю екскурсію на завод (Голос України. – 2002. – 13 жовтня). На думку О. Пешковського, принцип однорідності в таких структурах зберігається, оскільки для сурядності різнойменних членів речення необхідна та сама семантична основа, та чи інша смислова єдність [Пешковский 1956]. Сурядний зв'язок може поставити в один ряд і такі словоформи, що займають у реченні різні синтаксичні позиції. Обов'язковою умовою об'єднання таких членів у сурядний ряд виступає зв'язок зі спільним членом. Об'єднувальним компонентом у цьому разі є роль таких слів у змісті висловлення і в його комунікативній організації. Неоднорідні, але сурядні члени, здебільшого, мають різне морфологічне вираження. За відсутності сполучника й інтонації різнофункційні слова ряду не утворюють.

Такі дослідники, як О. Попов, Р. Гудієва, К. Мішина різнофункційні члени речення вважають однорідними. Існує й інша тенденція – виключати різнофункційні сурядні члени зі сфери однорідності. Л. Чеснокова розрізняє однорідність (однофункційність) / неоднорідність (різнофункційність) сурядних членів [Гудієва 1973; Попов 1978; Холодов 1987].

За відсутності однієї з ознак однорідності – однакової синтаксичної функції – їм притаманні інші ознаки, що дозволяють об'єднувати їх у сурядний ряд: а) наявність спільних сем у структурі лексичного значення членів ряду, що забезпечує їхню смислово співмірність. Спільною може бути семантика заперечення (*ніхто й ніколи*), ствердження (*завжди і всюди, завжди і скрізь*), питальне значення (*як і куди, як і де*); б) наявність рівноправних синтаксичних відношень сурядності (показник сурядного зв'язку – сурядний сполучник та інтонація); в) підрядний зв'язок різнофункційних членів речення зі спільним членом (*ніде й ніколи* підпорядковані присудку *не вбивала*); г) морфологічна однотипність (часто виражаються займенниками та прислівниками).

О. Киклевич у системі категорії ряду такий тип однорідності пропонує називати конгрегаційними системами [Киклевич 2008].

Конгрегаційні системи (від лат. *congregatio* – з'єднання, сполучення, зв'язок) – системи, у яких існують така сукупність об'єктів, які неможливо співвіднести із загальними характеристичними параметрами. Переважно наявні у простих і складних реченнях із сурядним зв'язком. Конгрегаційні системи розглядають як опозиції до ряду, але вони відрізняються своєю ізоморфністю, різними функціями об'єктів. Конгрегаційні системи є вторинними, похідними щодо категорії ряду.

Синтаксична структура речень, що функціонують як конгрегаційні системи, подібна до структури ряду. Елементи конгрегаційних систем також поєднані внутрішнім синтаксичним зв'язком – зв'язком між словоформами, який забезпечується службовими словами (сполучником або його еквівалентом). Основним показником внутрішніх зв'язків членів ряду виступає сурядний сполучник, який займає позицію між членами ряду. Але сурядні сполучники можуть виконувати додаткові смислорозрізнявальні функції. В утворенні конгрегаційних систем беруть участь такі сурядні сполучники: єднальні, протиставні, розділові, градаційні.

Як і структура ряду, структура конгрегаційної системи характеризується відкритістю та закритістю, що залежить від потенційної кількості членів ряду, порядком розташування, формальним складом сполучників та їхнім місцем.

Відкрита конгрегаційна система та, в якій кількість членів необмежена: *І всі ми як один підняли вгору руки, і тисяч шолохів о камінь загуло, і в тисячні боки...* (І. Франко); *закрита* – кількість членів якої обмежена значенням сполучника і компоненти якої об'єднані спільною ознакою: *Хто його зна, коли і як Землі накупить...* (Л. Глібов).

Закрита система відрізняється від відкритої не просто кількістю членів, а характером їхнього взаємного відношення. Вільний порядок розташування членів закритої системи не є абсолютним, оскільки місцеположення позиції до сполучника й після сполучника виступають семантично закріпленими. Спеціальними показниками відношення виступають двомісні сполучники типу *не стільки...скільки, скоріше...ніж, не лише...а й, не тільки...а й, не лише...але й, не лише...а й: Не тільки я прибув на мовчазний поклик друга, але й більшість колишніх партизанів нашого загону зібрались у невеличкій сільській лікарні* (Ю. Збанацький).

Протилежний принцип діє в сполучниках з повторюваними елементами: *і...і, ні...ні, або...або, не то...не то, чи то...чи то: Помічник прокурора, чи то натхнений присутністю шефа, чи то інтуїтивно, попросив показати свідоцтво* (за А. П. Загнітком).

Зазвичай, сурядним зв'язком пов'язуються однорідні члени речення, що займають у його складі одну синтаксичну позицію: *Слово давнє і слово нове, щойно зафіксоване, назва власна і загальна, вислів офіційно-діловий, книжний і розмовний або поетичний, тобто слово-образ – усі ці явища перебувають у полі зору автора* (Культура української мови: Довідник). *Угорі і внизу дзвеніла кришталева блакить і золоте сяйливе сонце*

(М. Безхутрий). У таких випадках слід розрізняти синтаксичну рівноправність та однорідність. Члени системи виражають різні синтаксичні відношення, в реченні можуть різнитися синтаксичною значущістю: один з них може бути головним, а другий додатковим: *Відзначте про себе ці цифри або хоча б їх спільний смисл. Про корисність вживання петрушки зробіть необхідні записи у своїх щоденниках або у нотатниках* (Голос України. – 2003. – 12 жовтня). Один із членів конгрегаційної системи може знаходитися в семантичній залежності від іншого. *Ніхто й ніде мене не чекає. Ніхто і ніколи не дізнається усієї правди про події в Чечні...* (Урядовий кур'єр. – 2003. – 14 червня).

Основними ознаками конгрегаційних систем є те, що:

1) сурядні сполучники виконують функцію об'єднання одиниць, які відрізняються своїми функціями: *Як і чому все це сталося, Ант зрозуміти не міг* (С. Скляренко); *Його замовлення чистили в першу чергу й найкращими засобами; Складання – це спосіб творення складних слів поєднанням двох або більше основ чи цілих слів або їх скорочень (усічень)* (М. Плющ);

2) сурядний сполучник виражає супідрядність – синтаксичну залежність від того самого члена речення: *...що йому подобається в цьому житті, а що ні* (Дзеркало тижня. – 2006. – 11 березня); *Кожен оповідач у творах Марка Вовчка – це не випадковий, перший-ліпший зустрічний автора, а високохудожнє уособлення типового для тогочасних умов представника народу...* (П. Засенко);

3) неоднорідність вираження понять, неоднаковий рівень узагальненості, які охоплюють різного типу символічні величини – компонентні відношення: гіперо-гіпонімічні, гомонімічні та ін.: *Мова йде про посилення солідарності з народами, молоддю та студентами...* (Дзеркало тижня. – 2004. – 25 лютого) [Киклевич 2008].

Для вичерпної характеристики визначених структурних і семантичних типів конгрегаційних систем слід зупинитися на особливостях вияву поданих відношень.

Єднальні відношення охоплюють різні відтінки смислових стосунків між членами системи, з-поміж яких слід вирізняти єднально-перелічувальні, власне-єднальні, єднально-видільні (перелічувально-видільні), єднально-розподільні (перелічувально-розподільні), єднально-порівняльні, єднально-градаційні (за допомогою сполучників *не тільки ...а (але) й, як ... так*), єднально-зіставлювальні підтипи: *Не завжди і не всім тваринам вистачає зимової їжі*.

Сполучник *та* має вужче значення, оскільки рідше повторюється: *Студент відповідає швидко, та за темою*.

У заперечних реченнях єднальне значення виражається за допомогою сполучника *ні*, який у більшості випадків повторюється, чим посилюється визначення цілісності: *Земля тоді була пустельна. Ні билиночки на ній не росло, ні проїжджав ніхто*.

З єднальним значенням може вживатися сполучник *ані* у поєднанні з *не* (в разі загальнореченнєвого заперечення) чи самостійно. Він надає вислову відтінку категоричності: *Не бачила вона ані краси Кафської затоки в строкатих парусах, ані розкішно оздоблених галер і бригантин на рейді* (З. Тулуб).

Розділові відношення виражають семантику роздільності, чергування, взаємовиключення понять. Вони реалізуються за допомогою сполучників *або, чи, то...то, не то... не то* та ін. *Штани – полотняні, суконні або просто в рисочку; Або пан, або пропав*.

Зіставно-протиставні відношення виражають об'єднання двох несумісних, протилежних, контрастно-несумісних об'єктів. Протиставні системи за самим своїм змістом завжди замкнені. Здебільшого зіставно-протиставні відношення виражаються за допомогою сполучників *а, але, зате, проте, однак, та* (в значенні *але*) та ін.: *Християнство ширилося з Заходу на Схід, але поволі...; Королевою хочеться бути, але важко...*

Близькі до *але* сполучники *зате, проте, однак, хоча, тільки*, які надають протиставним рядам різних відтінків – компенсації, допустовості, обмеження тощо: *Хор – це не обов'язково голосно, зате без найменшої фальші* (С. Цурик); *Надворі сонячно, проте похолодало; Все спить, однак вже я не сплю* (М. Рильський); *Тихо, і тільки дятел стукає дзьобом*.

Сполучник *а* «відрізняється від сполучників *але, та* тим, що має найменш виразну властивість визначати протилежність, а також слабкіші протиставні функції *на противагу, але, та*. Сила протиставлення сполучника *а* в порівнянні з *але, та* зумовлена силою контрасту протиставних слів. Чим сильніший контраст протиставних слів, тим більше значення сполучника *а* наближається до *але*» [Перетрухін 1979]: *Що просвітив не словом, а вогнем, борювався не в покорі, а завзято, і мучився не три дні, а без ліку* (Леся Українка).

Ступінь вияву якогось явища складає суть градаційних відношень. Градаційно-зіставлювальні відношення виражаються сполучниками *не тільки...але й, не лише...але й, не тільки ... а й, не стільки...скільки, не просто...а, як...так* тощо: *А поляки цій політиці протиставили не тільки збройний опір і саботаж, але й створили низку таємних гімназій, офіцерських училищ...* (О. Ткаченко).

Конгрегаційні системи є одним із виявів синтаксичних конструкцій. У своїх репрезентаціях системи охоплюють члени речення, що поєднані між собою сурядним зв'язком, передбачають структурну автономність кожного з них. За своєю структурою конгрегаційні системи можуть бути закритими і відкритими. З-поміж основних ознак конгрегаційних систем можна виділити: об'єднання у своїй структурі різнофункційних одиниць; синтаксична залежність об'єктів від того самого члена речення; неоднорідність вираження понять, неоднаковий рівень узагальненості. Врахування семантичного наповнення конгрегаційних систем дозволяє виділяти з-поміж них такі різновиди: з єднальним відношенням, із заперечним, з розділовим, із зіставно-протиставним, із градаційним.

Отже, аналіз конгрегаційних систем свідчить про їхній адекватний вияв у структурі ряду та заслуговує на подальше вивчення, простеження і з'ясування їхніх семантичних і функційних виявів, співвідношення з іншими типологічно рівнозначними нерівнорядними утвореннями.

Література

- Бабайцева 1988: Бабайцева, В. В. Система членов предложения в современном русском языке [Текст] / В. В. Бабайцева. – М.: Просвещение, 1988. – 159 с. – Бібліогр.: с. 122-130.
- Вихованець 1993: Вихованець, І. Р. Граматика української мови. Синтаксис [Текст] / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с. – Бібліогр.: с. 297-304. – ISBN 5-325-001 74-4.
- Грамотичний словник української мови: Сполучники [Текст] / Уклад. Городенська К. — Київ-Херсон: Видавництво ХДУ, 2007. — 340 с. – Бібліогр.: с. 10-18, 35-40, 115-116. – ISBN 978—966-507-213-3.
- Гудиева 1973: Гудиева, Р. К. Из наблюдений над разнофункциональными компонентами предложения, связанными отношением сочинения [Текст] / Р. К. Гудиева // Вопросы синтаксиса русского языка. – Ростов-на-Дону, 1973. – С. 68-80. – Бібліогр.: с. 75.
- Загнітко 2001: Загнітко, А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с. – Бібліогр.: с. 349-354. – ISBN 966-7277-90-9 (в опр.).
- Киклевич 2008: Киклевич, А. К. Очерки по функциональной лингвистике [Текст] / А. К. Киклевич. – Олыштын, 2008. – 391 с. – Бібліогр.: с. 121-130. – ISBN 978-83-922764-2-5.
- Перетрухин 1979: Перетрухин, В. Н. Проблемы синтаксиса однородных членов предложения в современном русском языке [Текст] / В. Н. Перетрухин. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1979. – 209 с. – Бібліогр.: с.133.
- Пешковский 1956: Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. [Текст] / А. М. Пешковский. – М.: Учпедгиз, 1956. – 512 с. – Бібліогр.: с. 442-443.
- Попов 1978: Попов, Р. Н. Современный русский язык [Текст] / Р. Н. Попов. – М.: Просвещение, 1978. – 464 с. – Бібліогр.: с. 398-399.
- Холодов 1987: Холодов, Н. Н. О соединительной связи и основном противопоставление в системе сочинения [Текст] / Н. Н. Холодов // Русский язык в школе. – 1987. – №1. – С. 32-35. – Бібліогр.: с. 34.

Определено понятие конгрегационных систем, выяснены основные признаки конгрегационных систем, установлен статус конгрегационных систем относительно синтаксического ряда, выделены основные семантические типы конгрегационных систем с разграничением их основных разновидностей.

Ключевые слова: синтаксический ряд, конгрегационные системы, структура, синтаксическая семантика.

The definition of congregation systems are determined; basic congregation systems features are ascertained; congregation systems status is identified with reference to syntactical row; basic congregation systems types are determined with following it's basic varieties.

Keywords: syntactical row, congregation systems, structure, syntactical semantics.

Надійшла до редакції 29 вересня 2010 року.

Оксана Семенюк

ББК 81.2 Ук
УДК 811.161.2'367

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ПРИЧИНОВОЇ СИТУАЦІЇ У РЕЧЕННЯХ ІЗ ПРЕДИКАТИВАМИ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ

Розглянуто речення із предикативами емоційного стану як каузативні конструкції, встановлено набір синтаксем, які позначають причину емоційного стану, окреслено особливості вживання у структурі причинових синтаксем пропозитивних і конкретних іменників. Як специфічні засоби каузативності розглянуто дієприслівники, проаналізовано випадки, коли значення причини у реченнях із предикативами емоційного стану розвивають синтаксеми з іншим первинним значенням.

Ключові слова: причинова синтаксема, причиново-наслідкові відношення, речення із предикативами емоційного стану, каузативна конструкція.

У сучасному синтаксисі актуальним залишається дослідження способів та засобів представлення у реченні ситуацій позамовного світу, їх елементів і зв'язків між ними. З-поміж ситуацій різних типів як денотатів речень активно вивчаються каузативні ситуації, утворені на основі причиново-наслідкового зв'язку між двома простими ситуаціями: каузувальною (інші назви: антецедент, ситуація-причина) і каузованою (консеквент, ситуація-наслідок) [Недялков, Сильницький 1969: 6].